

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА ІНФОРМОЛОГІЯ

УДК 930:316.3"1930/1940"

Г.В. Папакін

**ОСОБЛИВОСТИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ
ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА
(НА ПРИКЛАДІ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ 1930-1940-Х РОКІВ)**

Стаття присвячена висвітленню ретроспективного сегменту соціально-політичних комунікацій – специфіці їхнього створення та розвитку в тоталітарному суспільстві, яким був СРСР. З усього їхнього розмаїття обрана тема ролі та місця радянських репресивно-каральних органів, насамперед політичної поліції (ГПУ) в системі суспільних комунікацій. Робиться висновок, що вони знаходилися в центрі такої системи і відігравали провідну роль в її функціонуванні. Це визначало й основні напрями діяльності таких спецслужб у сфері комунікацій. З одного боку, репресивно-каральні органи намагалися ліквідувати альтернативні державній системі напрями комунікації, висліджуючи потенційних утворювачів та споживачів таких потоків, ізолюючи їх від суспільства. З другого – самі створювали вагомий складову тоталітарних комунікацій, надаючи партійно-радянській номенклатурі певну частину об'єктивної інформації про настрої та процеси у суспільстві, здобутої внаслідок «оперативної діяльності». Проте, наведені факти супротиву державній політиці завжди балансувалися відомостями, які засвідчували її підтримку. Крім того, політична поліція вдавалася до маніпулятивних технологій, фальшиуючи переважну більшість «процесів» та «справ» упродовж 1920-1940-х рр. Розкривається і така складова комунікативних завдань радянської політичної поліції, як здійснення примусових комунікацій між переслідуваними нею громадянами та номенклатурною верствою СРСР.

Ключові слова: тоталітарне суспільство, комунікативні процеси і технології, інституційна теорія, комуністична партія, політична поліція, репресивно-каральні органи, радянська номенклатура, СРСР, політичні процеси, примусова комунікація.

Г.В. Папакін

**ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОММУНИКАЦИЙ
ТОТАЛИТАРНОГО ОБЩЕСТВА
(НА ПРИМЕРЕ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА 1930-1940-Х ГОДОВ)**

Статья посвящена освещению ретроспективного сегмента социально-политических коммуникаций – специфике их создания и развития в тоталитарном обществе, каким был СССР. Из всего их разнообразия выбрана тема роли и места советских репрессивно-карательных органов, прежде всего политической полиции (ГПУ) в системе социальных коммуникаций. Делается вывод, что они находились в центре этой системы и играли ведущую роль в ее функционировании. Это определяло и основные направления в деятельности таких спецслужб в сфере коммуникации. С одной стороны, репрессивно-карательные органы старались ликвидировать альтернативные государственной системе направления коммуникации, выслеживая потенциальных создателей и потребителей таких потоков, изолируя их от общества. С другой – сами создавали весомую составляющую тоталитарных коммуникаций, предоставляя партийно-советской номенклатуре определенную часть объективной информации о настроениях и процессах в обществе, полученную в ходе «оперативной деятельности». Однако, приводимые факты сопротивления государственной политике всегда балансировались сведениями, которые подтверждали ее поддержку. Кроме того, политическая полиция использовала и манипуляционные технологии, фальсифицируя подавляющее большинство «процессов» и «дел» 1920-1940-х гг. Раскрывается и такая составляющая коммуникационных заданий советской политической полиции, как осуществление принудительных коммуникаций между преследуемыми ею гражданами и номенклатурным слоем СССР.

Ключевые слова: тоталитарное общество, коммуникационные процессы и технологии, институциональная теория, коммунистическая партия, политическая полиция, репрессивно-карательные органы, советская номенклатура, СССР, политические процессы, принудительная коммуникация.

© Папакін Г.В.

Знаковим явищем сучасного інформаційного та глобалізованого суспільства стає збільшення уваги до соціокомунікативних процесів. Адже комунікація є основним каналом поширення інформації, засобом об'єднання світу, головним інструментом побудови та функціонування сучасного суспільства. Вагомий внесок у розуміння феномена комунікацій зробили відомі вчені, які займалися різними аспектами гуманітарних знань: соціологи та політологи К.-О. Апель, Г. Арендт, філософи та лінгвісти В. Гюсле, Ж. Дерріда, Х. Ортега-і-Гассет, феноменологіст і герменевтик П. Рікбор та ін. Нині створена вже значна кількість комунікативних теорій (технічна У. Вівера та К. Шенона, духу спільноти А. Етціоні, комунікативної раціональності Н. Лумана та К.-О. Апеля, комунікативної дії Ю. Габермаса та ін.), які стали науковим підмурком ґрунтового осмислення проникнення комунікативних поглядів до різних галузей знання: від кібернетики до лінгвістики й журналістики [1].

Американський соціолог Ч. Кулі, який ще 1902 р. першим запровадив поняття *масова комунікація*, розглядав її як механізм, що забезпечує існування та розвиток людських стосунків [2]. Згаданий механізм включає в себе всі розумові символи, засоби їхнього передавання у просторі та збереження в часі. В рамках одного з концептуальних підходів (діяльнісного) до сутності комунікацій вона розуміється як процес спілкування, обміну думками, знаннями, почуттями, схемами поведінки, а також як спільна діяльність учасників комунікації, що сприяє виробленню спільного погляду на речі та вчинки. До базових функцій соціальної комунікації відносяться: інформаційна, яка означає, що завдяки соціальній комунікації в суспільстві передається інформація про предмети, їхні властивості, явища, дії та процеси; експресивна, що визначає здатність соціальної комунікації передавати оціночну інформацію про предмети або явища; прагматична функція, яка означає, що соціальна комунікація є засобом, який спонукає людину, групи людей чи спільноти до певних дій.

З огляду на тему нашої розвідки, плідним видається також інституційний підхід до соціальних комунікацій. Він дозволяє розглядати насамперед політичну комунікацію як сукупність комунікативних ролей і функцій державних інститутів, політичних партій, громадських організацій, обслуговуючих взаємодію елітарних та неелітарних прошарків, з метою реалізації ними своїх інтересів, здійснення державної та політичної влади. За висновком О. Заславської, «політична комунікація є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної

сфери суспільства та структурує політичну діяльність, формує політичну свідомість і політичну культуру» [3].

Проголошуючи виняткове значення комунікації в житті будь-якого суспільства (як казав Н. Луман, «людські стосунки, та й саме громадське життя, неможливі без комунікації») [4], комунікологи цілком закономірно зосереджуються здебільшого на модерних процесах, пов'язаних з інформаційними та глобалізаційними викликами. Питання ретроспективного вивчення специфіки здійснення, зокрема і в інституційному вимірі, соціально-політичних комунікацій практично не ставиться. Праць, присвячених згаданим проблемам, обмаль, і далеко не всі вони виконані на належному науковому рівні. Певна частина з них присвячена дослідженню історії комунікацій у суспільствах давніх цивілізацій Месопотамії та Китаю, середньовічної Європи [5]. Практично відсутні кваліфіковані праці, що розкривали б роль соціальних і політичних комунікацій у ХХ ст., а особливо в умовах авторитарних і тоталітарних держав, хоча можна стверджувати, що тоталітаризм став об'єктом глибоких комунікативних досліджень уже з кінця 1930-х рр., тобто практично від часу свого становлення. Тоді Дж. Орвелл та Г. Арендт описували його візуальну та вербальну мови. Перше дослідження діяльності радянських політиків з точки зору комунікативної теорії датується кінцем 1960-х рр. [6]. На початку 1990-х рр. з'явилася розвідка Н. Розенфельдта про сталінізм як комунікаційну систему [7]. З наявних на сьогодні наукових публікацій можна виділити видану під редакцією К. Постоутенка колективну монографію про ієрархії, коди і месіджі тоталітарних комунікацій, [8] дослідження О. Наги щодо маніпулятивних комунікацій у тоталітарних державах [9]. Відповідні українські розвідки взагалі відсутні. Тим більше, відсутнє розкриття інституційної складової комунікацій тоталітарного суспільства, хоча вже відзначалося, що «Інституціональний підхід дозволяє проводити дослідження в двох напрямках. По-перше, аналізувати історичний процес зародження та встановлення нових політичних інститутів, що сприяє розкриттю причин та умов їхнього виникнення. По-друге, інституціональна парадигма дозволяє сфокусувати увагу на функціонуванні інститутів у межах політичної системи в процесі адаптації індивідів та організацій до її нормативних вимог, у ході якого формуються політичні механізми, що забезпечують стабільність і стійкість політичної організації» [3].

Дана публікація не претендує і не може претендувати на вичерпне висвітлення всіх проблем

соціальних і політичних комунікацій за тоталітарної доби. Фактично це – неосяжна тема. Для повного розкриття соціально-політичних комунікаційних процесів тоталітарного суспільства потрібно докладно розглянути всю побудову системи масових комунікацій, у т. ч. ЗМІ, пропаганду, політінформацію, політичну цензуру, літературу та мистецтво; соціальних, мережевих, міжгрупових, внутрішньопартійних комунікацій; значення маніпулятивних, примусових комунікацій влади з суспільством; нарешті, навіть роль чуток, політичних анекдотів у цій системі як складову інформаційної війни громадян проти унітарної партії та держави. Наукового аналізу з точки зору тоталітарної комунікації потребують також мова (радянський «новояз»), ритуал, розваги, радянські свята, формування історичної пам'яті тощо. У передмові до російського видання французької «Чорної книги комунізму» А. Яковлев, який знав радянську систему і з середини, і ззовні, писав: «Як відомо, всі режими, в т. ч. і демократичні, під час війни вдаються до «інформаційної автаркії», обмежують поширення інформації, свободу пересування людей та ідей. Большевізм це зробив політичною константою мирного часу. Радіо глушили, лютість цензури доходила до абсурду, виїзд за кордон був закритий, дружини невірних чоловіків бігали в парткоми, де їх, невірних чоловіків, «виховували». Не випадково ж Ленін заборонив усі «буржуазні» газети, видавалися тільки комуністичні. Партія вирішувала, які книжки читати, які пісні співати, про що говорити, як говорити і навіть що говорити [10]». Важливим є і те, в який спосіб розглядати тоталітарні комунікації: невід'ємним атрибутом тоталітарного суспільства або як конкретний приклад соціальних комунікацій, що призводить до різних результатів. На загал, як стверджує К. Постоутенко в передмові до єдиного на сьогодні колективного дослідження з цієї теми, що стало підсумком проведеної 2009 р. в університеті Констанса (Німеччина) міжнародної конференції «Тоталітарні комунікації: ієрархії, коди та месиджі, «прояви тоталітарних комунікацій закорінені в політичній організації суспільства; але загальні правила соціальних взаємодій не можуть завжди напряму визначатися політиками і урядом» [11].

З усього набору вищезгаданих тем і об'єктів дослідження спробуємо розкрити лише одну суттєву проблему: роль і місце репресивно-каральних органів у комунікаціях влада-суспільство-людина доби тоталітаризму. Базою для розгляду таких проблем обрано радянське суспільство 30-40-х рр. минулого століття. Хронологічні межі визначені з урахуванням часу становлення авторитарно-

тоталітарної системи СРСР і періоду Другої світової війни, яка стала суворим її випробуванням, а зрештою лише призвела до зміцнення сталінського режиму.

Систему репресивно-каральних органів (політична поліція – ГПУ, НКВД, прокуратура, суд, партійно-радянські контрольні органи ЦКК-РКИ) без перебільшення можна вважати системоутворюючим стрижнем того типу держави, яка складалася впродовж 1920-1930 рр. на одній шостій частині земної кулі. Саме існування таких інституцій, їхнє проникнення до всіх сфер життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодження системи тотального контролю, спостереження за всім і всіма, збирання інформації про вчинки, настрої, навіть думки громадян, донесення такої інформації до відома найвищої партійно-радянської номенклатури, залякування суспільства масовим державним терором, поряд із застосуванням системи підневільної праці, вправним використанням демагогічних лозунгів і позірних проявів демократії дозволило більшовицькій партії утримати владу на початку 1920-х і створити СРСР як супертоталітарну державу. У 1930-х рр. вони ж сприяли утриманню біля її керма спеціально вихованої номенклатурної верстви. А в період Другої світової війни не без допомоги згаданих органів була досягнута перемога над ідеологічно та соціально близьким німецьким нацистським режимом. Це вже констатувалося (хоча і досить обережно) в існуючих дослідженнях діяльності радянського репресивно-карального апарату. Зокрема, відомий історик С. Білокін присвятив свою монографію масовому терору як засобу державного управління в СРСР [12]. Дослідник сталінських репресій Р. Подкур зауважив: «у силу специфіки радянської тоталітарної системи колишні спецслужби активно впливали на всі без винятку сторони суспільного життя, визначали ті основоположні процеси, які здійснювалися в країні протягом більш як семи десятиріч її історії» [13].

На наш погляд, варто говорити про відповідні структури, що виконували або навіть інспірували злочинні партійні рішення, винятково як про репресивно-каральну структуру тодішнього суспільства. Термін, а тим більше правоохоронні, що є зовсім неприйнятним, лише маскує їхню повсякденну діяльність. Із точки зору комунікаційних процесів, вона полягала у захисті створеної тоталітарною державою системи соціально-політичних комунікацій від несанкціонованого проникнення, а саме – у здійсненні постійного тотального контролю за суспільними настроями, виявленні та ліквідації силовим шляхом неконтрольованих

державою комунікаційних каналів. Це досяглося ізоляцією від суспільства інакодумців, цілих соціальних та національних груп, створенням через запускання маніпуляційних технологій усередині держави та назовні їхнього образу як «ворогів народу», організацією використання підневільної праці та подальшою фізичною ліквідацією таких ізолянтів. Згадані переслідування спочатку широко висвітлювалися офіційними ЗМІ (відкриті процеси 1930-х рр.), потім – певною мірою приховувалися, але завжди слугували засобом залякування інших громадян, нагнітання атмосфери підозрілості, невпевненості, створення системи тотального стеження за діями і настроями колег, сусідів, навіть родичів. Нарешті – радянська політична поліція відіграла в тоталітарній системі комунікацій роль головного охоронця інтересів і командного становища партійно-радянської номенклатури. Таким чином, стрижень їхньої діяльності був дуже далеким від захисту безпеки держави, тим більше охороні права (навіть у радянському його розумінні), адже вона здійснювалася у позаправний спосіб.

Інша проблема полягає у визначенні характеру й змісту тієї інформації, що радянські репресивно-каральні органи доводили до владних еліт. У праці відомих дослідників масових репресій 1930-х рр. Р. Подкура та В. Ченцова, присвяченій джерельному аналізу діяльності радянської політичної поліції, наводяться адресовані чекістам слова лідера більшовиків УРСР 1930-1940-х рр. Л. Кагановича: «Ви пишете, зведення й інформації, які ми, працівники партії, з превеликим інтересом читали і з яких ми черпали правду, бо від органів виконкомів, від місцевих Рад, а інколи від партійних комітетів, – ми правди не отримуємо» [14]. І це було незаперечним визнанням «заслуг» репресивно-каральних органів у комунікаційних процесах радянської держави.

Згадані історики схильні визнати їх в основному «достовірними та об'єктивними», посиляючись на просторові та кількісні показники зібраної інформації, а також виходячи з поставлених перед органами завдань: «...доведенням до керівних інстанцій *достовірного* [курсив наш. – Г.П.] положення справ; відносною незалежністю інформації ВУЧК-ГПУ-НКВД від місцевих партійних і радянських органів; відстеженням процесів, що відбуваються у всіх сферах суспільства, в т. ч. і в партійних, радянських інстанціях; опосередкованим характером передачі відомостей (через висловлювання, чутки, розмови людей)» [14]. Водночас зауважувалося: «...первинні відомості проходили обробку в чекістських колективах, що дозволя-

ло маніпулювати ними в інтересах ВУЧК-ГПУ-НКВД. Прагнення чекістів показати потрібність виконуваної роботи, виправдати своє існування, з одного боку, виражалося у фіксуванні негативних настроїв і фактів, що взагалі – відповідало дійсності, з другого – в підкресленні успіхів, результатів, досягнутих органами безпеки в боротьбі з противниками радянської влади. Слід, однак, критично підходити до інформації ВУЧК-ГПУ-НКВД. Критеріями оцінки людей для чекістів служила їхня лояльність до існуючого режиму» [14].

Із нашої точки зору, найголовнішою метою репресивно-карального апарату в здійсненні такої комунікації було доведення своєї ефективності, корисності, а також демонстрація власних успіхів у виконанні настанов партії з пошуку ворогів, котрі, як відомо, спричиняли всі кризи, негаразди в радянському суспільстві, були винними у провалах чергових кампаній і намічених планів. За влучним зауваженням Й. Баберовські, для нових володарів одної шостої частини світу «економічна криза, незадоволеність і критика свідчили не про недоліки політичної стратегії, а були роботою класових ворогів. Отже, завдання революції полягало в тому, щоби їх викрити і назавжди усунути зі світу» [15]. Більше того, репресії ставали необхідною умовою розвитку радянського суспільства, адже без пошуків та організації нищення ворогів відбувалася його стагнація. Саме тому достовірність чекістських інформацій повністю визначалася конкретною ситуацією.

Достатньо згадати матеріали фальсифікованих «справ», що набули поширення в Україні: від «процесу українських есерів» 1921 р. [16], до «справи СВУ» [20], «Шахтинської», «Орхівської», «Українського національного центру» [18], «військової (операція «Весна»)» [19] та безлічі інших, ініційованих у 1930-х рр.; ще більшу кількість передвоєнних та повоєнних «справ». Адже більшість таких «антирадянських підпільних організацій» насправді були штучними витворами апарату ГПУ, для яких відповідним чином добиралися «фігуранти», обставини справи, схеми зв'язків тощо; накопичувалися «власноручні свідчення» та «широсердні зізнання», які писалися під диктовку слідчими. Механізм формування таких справ докладно описаний Ю. Шаповалом на прикладі «справи СВУ» [20]. Характерно, що практика розкриття власноручно створених «контрреволюційних організацій» тривала і пізніше, навіть в установах ГУЛАГу [21].

Із наукової точки зору навіть такі наскрізь сфальсифіковані процеси є безцінним свідченням свого часу, розкривають механізми здійснення як

природних, так і примусових комунікацій. Вони надають вагому інформацію щодо провокаційних методів роботи репресивно-каральних органів, стану справ і відносин усередині радянської номенклатури, апарату спецслужб, політичних замовлень, які виконував цей апарат, а, часом, і сам інспірував задля доведення власної потреби й ефективності.

Навіть наводячи «об'єктивну» інформацію про думки, настрої та вчинки населення, політична поліція намагалася порушити хиткий баланс між негативними та позитивними висловлюваннями в бік останніх. Досягалося це шляхом подавання поруч з висловлюваннями окремих громадян проти певних заходів партії як обов'язкового компоненту відомостей, що демонстрували «всенародну» підтримку цих заходів. У такий спосіб віддзеркалювалася загальна асиметрична конструкція тоталітаризму, щодо якої К. Постоушенко зазначав: «Хитка асиметрична конструкція авторитарної держави ще більше дестабілізувалася через її багаторазову гіперболічну легітимацію в комунікативних процесах» [22].

Проблема ролі та місця діяльності політичної поліції у збиранні всебічної інформації щодо настроїв суспільства й використання цієї інформації номенклатурною верствою, тобто в інформаційному забезпеченні діяльності органів партійно-радянської влади, починаючи від найвищих і до місцевих, потребує докладного розкриття. Лише останнім часом з'явилися серійні публікації таких інформаційних документів у Росії [23], але їхні автори-упорядники навіть не ставили перед собою завдання аналізу комунікативного змісту діяльності спецслужб. В Україні опублікований збірник документів, що засвідчили постійне і всебічне інформування політичною поліцією вищих партійних і державних достойників щодо реальної ситуації на селі під час Голодомору 1932-1933 рр. [24]. Там також зі зрозумілих причин відсутній потрібний аналіз специфіки здійснення репресивно-каральним апаратом природних та примусових комунікацій.

Автори вже названої монографії Р. Подкур та В. Ченців зазначають: «... видається актуальним дослідження системи отримання та використання документальної інформації органами державної безпеки в радянському суспільстві 1920-1930-х рр., розкриття ролі та значення органів ВУЧК-ГПУ-НКВД в інформаційному забезпеченні вищого партійно-державного керівництва країни. Пізнання принципів і основних закономірностей відбору, аналізу, зберігання, використання інформації органами держбезпеки дозволяє диску-

тувати про достовірність представлених джерел, ступеня об'єктивності відображення в документах соціально-економічних і культурних процесів, доповнити уявлення про можливості маніпулювання інформаційними матеріалами в інтересах владних структур» [13].

Уже виділено такі складові згаданого процесу: отримання офіційної інформації від урядових, партійних та громадських структур; негласні форми збирання інформації; діяльність цензурних підрозділів. Але одним із ключових компонентів інформаційної, радше соціально-комунікативної діяльності політичної поліції ставала офіційна інформація, що створювалася спецслужбами і направлялася партійно-радянським інституціям для вжиття заходів. Вона була результатом як відкритого збирання відомостей, так і таємного («негласного»), а також діяльності аналітичних підрозділів спецслужб, які жили за рахунок насамперед таємно зібраних відомостей.

Як приклад такого аналітичного матеріалу – ключового компонента комунікацій, що здійснювала політична поліція, можна назвати щотижневий зведений Секретного відділу ГПУ УСРР від 09.04.1927, в якому містилася інформація щодо «політнастроїв» харківських автокефалістів: «в одній з інтимних бесід мирянин Гаращенко сказав...»; «арх. [ієрей – Г.П.] Павловський висловив думку...» [25].

Якщо ж говорити про цензуру і «політконтроль», які здійснювали радянські репресивно-каральні органи, то не зовсім правильно класифікувати їх тільки як засіб збирання інформації. Дослідниця радянської політичної цензури Т. Горяєва зазначала: «Особливості культурного та політичного середовища радянського ладу – «варваризація», міфологізація, самоцензура, політичний донос, гранична концентрація засобів інформації та пропаганди. Комплекс цих властивостей давав можливість, використовуючи механізми і структури політичної цензури, впроваджувати образ ворога, за допомогою якого здійснювалося формування масової політичної свідомості та маніпуляція суспільною психологією» [26]. Основне призначення радянської політичної цензури – здійснення силового, а також маніпулятивного впливу на інформаційні та загалом комунікаційні потоки в державі. Згаданий вплив здійснювався шляхом примусового вилучення із суспільного обігу певної інформації (як друкованої документації, розрахованої на широкі кола споживачів, так і рукописних документів – приватного листування, зокрема), що суперечила офіційній пропаганді та ідеології, наводила факти, які насправді мали міс-

це. Разом з тим не можна ігнорувати той факт, що такі вилучені матеріали становили одну з основ інформування владних структур.

Автори вже цитованої нами монографії окреслюють такі засадничі особливості інформаційної діяльності органів таємного контролю і нагляду, як: масштабність відомостей; регулярність надання інформації; направленість інформації (в першу чергу партійним органам); конспіративність інформації; її політичний характер; критичність інформації (оцінки давалися з точки зору більшовицької ідеології, наводилися приклади «негативних явищ»); націленість на практичне застосування інформації (пропонувалися конкретні репресивні заходи) [13, 365].

На наш погляд, наведені аспекти активності радянських спецслужб дозволяють стверджувати, що інформаційно-аналітична діяльність репресивно-каральних органів відіграла провідну (а, можливо, вирішальну) роль у соціальних комунікаціях авторитарно-номенклатурного режиму СРСР. Як писав Р. Подкур, «Порівнюючи різні за своїм змістом і спрямуванням документи спецслужб із рішеннями різного рівня партійних та радянських органів, можна перекоонатися, що саме вони відігравали першорядну роль у процесі їхнього схвалення» [14, 45].

Специфічним для тоталітарного суспільства є проблема примусових комунікацій, пов'язаних із допитами, слідством, проведенням публічних і закритих судових процесів. Як приклад такої примусової комунікації можна навести протокол допиту В. Чехівського від 17.07.1929 в ГПУ УРСР, під час якого з обвинуваченого (до речі, у формулярі протоколу статус допитуваного не був позначений) намагалися отримати свідчення щодо його «негативного впливу» на молодь, організації панахиди за Іваном Франком, загального неприйняття радянської влади тощо. Але Чехівський називав свій зв'язок з молоддю випадковим, і стверджував, що під час панахиди протестував проти розкидання листівок з іменем С. Петлюри, «подавши ініціативу направити розкидані листки до адмінвідділу...»; що ж до ставлення до радянської влади, то благовірник казав: «Уся моя минула діяльність і всі вчинки мої явно показують, що я самовіддано йшов до будівництва соціалізму в Рад. Україні» [27]. Але вже скоро під тиском слідчих Чехівський «згадував» усе більше і більше негативних моментів своєї поведінки, аж поки не підписав такого зізнання у протоколі від 23.07.1929: «Визнаю свою провину перед Радвладою в тому, що я спричинився до нелегального угруповання молоді, спричинився до привнесення в панахиду по Іванові Франкові

схриптого поминання С. Петлюри політичного характеру і що я, колишній діяч УСДРП, наближенням своїм у громадянстві до інтелігенції типу колишнього с[оціал]-ф[едералістського] кола і перебуванням у ньому сприяв ухилу до єдиного національного фронту, до лінії тенденцій і настроїв не лояльних до Радвлади. Цілковито й остаточно осуджую всі ці мої ухили, йтиму далі неухильно радянською лінією громадянського життя» [27]. Своє місце у системі таких вимушених комунікацій посіли політичні доноси, інспіровані загальною атмосферою жаху і переслідувань: якщо ти не донесеш, то донесуть на тебе. Саме в такому контексті слід розглядати і свідчення вже згаданого В. Чеховського про те, що він говорив про можливість «тихе поминання» С. Петлюри під час панахиди за Іваном Франком «у Дурдуківських у присутності С. Єфремова, В. Дурдуківського і Павлушка» [27]. Усі вони стали «фігурантами» справи СБУ, дбайливо склесної ГПУ.

Отримана внаслідок таких примусових комунікацій інформація ставала вагомим аргументом у «подальшому розгортанні класової боротьби». Виступаючи на XII з'їзді КП(б)У, тодішній секретар ЦК українського загону ВКП(б) П. Постишев широко цитував свідчення засуджених у справах СБУ, «Українського національного центру», «Української військової організації»: В. Дурдуківського, С. Єфремова та ін. Постишев, зокрема, стверджував, що згадані процеси «різко ставили перед КП(б)У питання про більшовицьку пильність, про вигнання націоналістів з державного апарату, про боротьбу з націоналістичними ухилами в своїх власних лавах» [28].

Для з'ясування взаємопов'язаності та взаємоспрямованості інформаційних потоків тоталітарного суспільства нам потрібно також вияснити – чи відбиті у них масові злочини радянських репресивно-каральних служб, засуджені навіть за існування компартійної системи (XX з'їзд КПРС), були викликані невиконанням партійних указівок? Або ж вони впливали із самої терористично-репресивної суті комуністичного режиму та запроваджувалися за партійними рішеннями? Хто насправді був адресантом, а хто адресатом відповідних комунікацій? Саме це визначає стратегію комунікативних зв'язків усередині тоталітарного суспільства. Відповідь на таке питання не є простою, як це здається, наприклад, польському досліднику Гж. Мотиці: «Насправді ж саме комуністична партія керувала репресіями, тоді як апарат безпеки був лише виконавцем її вказівок. НКВС був мечем, але рукою, що карала, була партія. Наявні архівні документи не залишають сумніву,

що комуністична партія тримала під контролем діяльність органів безпеки» [29]. У рамках нашої комунікативної теми слід звернути особливу увагу на ті інформаційні потоки, які породжували відповідні партійні директиви, з'ясувати роль і місце радянських репресивно-каральних органів у їхньому народженні. Адже кожній партійній директиві на знищення «ворогів народу», якою керувалися і яку сумлінно виконували згадані органи, передували інформаційні, слідчі, звинувачувальні матеріали, ретельно підготовлені працівниками НКВД/НКГБ і доведені до відома союзного центру. Не можна стверджувати, що вони відігравали вирішальну роль у визначенні «ворогів», але, поза сумнівом, без таких даних важко було б обґрунтувати репресії в масовій свідомості, а, отже, вмістити їх у систему тогочасних політичних комунікацій. Тож краще говорити не про «руку» і «меч», а відвести партійним директивам роль запалювання у моторошному механізмі радянських репресій, живлення якого здійснювали саме репресивно-каральні органи. Водночас ці органи були й коліщатами, які провадили його повсякденну діяльність: проникнення до всіх сфер життєдіяльності тогочасного суспільства, розбудову системи тотального контролю за думками, настроями, вчинками громадян, спостереження за всім і всіма, залякування суспільства репресіями й терором, запровадження системи підневільної безкош-

товної праці мільйонів громадян. До того ж, слід враховувати, що взаємини репресивно-каральних органів з регіональними й місцевими парткоммами були настільки своєрідними, що навряд чи можна беззастережно стверджувати, що перші перебували у повному підпорядкуванні других. Вони були частиною партструктур відповідних рівнів. Тому слід говорити про складний механізм взаємного контролю, стеження і доносів «на гору», який і визначав характер, напрямок руху, специфіку здійснення соціально-політичних комунікацій в умовах радянської тоталітарної держави.

Отже, в тоталітарній державі, якою був СРСР, репресивно-каральні органи посіли основне місце в системі соціально-політичних комунікацій. Фактично вони знаходилися в осередді згаданої системи. З одного боку, вони намагалися ліквідувати альтернативні державній системі і напрями комунікації, висліджуючи потенційних утворювачів таких потоків, ізолюючи їх від суспільства. З другого – самі створювали вагому складову тоталітарних комунікацій, надаючи партійно-радянській номенклатурі певну частину об'єктивної інформації про настрої та процеси у суспільстві, джерелом якої ставала їхня «оперативна діяльність». Ще однією складовою комунікативних завдань радянської політичної поліції стало здійснення примусових комунікацій між переслідуваними нею громадянами та номенклатурною верствою СРСР.

Використані джерела

1. Чайка І.Ю. Формування концепції соціальної комунікації в історії філософської та наукової думки / І.Ю. Чайка // Гілея : науковий вісник. – 2010. – № 38. – С. 87-92.
2. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Кули. – М. : Идея-Пресс, 2001. – 328 с.
3. Заславська О. Особливості інституційної теорії у вивченні політичної комунікації / О. Заславська [Ел. ресурс] // Наукові конференції. Режим доступу: <http://intkonf.org/k-polit-n-zaslavska-oo-osoblivosti-institutsiynoyi-teoriyi-u-vivchenni-politichnoyi-komunikatsiyi/>. – Заголовок з екрана.
4. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – СПб : Изд. СПбГУ, 2000. – Вып. 3. – С. 26-33. [Эл. ресурс] // Центр гуманитарных технологий. Режим доступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2972>. – Заголовок з екрана.
5. Бондар Ю. Інформація в Стародавній Месопотамії / Ю. Бондар // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2012. – № 2. – С. 155-160; Його ж. Інформаційна політика у стародавньому Китаї // Там само. – № 3. – С. 219-224; Leyser K. Communications and Power in Medieval Europe: The Gregorian Revolution and Beyond. – Ed. T. Reuter, 2003. – 180 p.; Symbolic Communication in Late medieval Towns. Van Ja. Leeuwen, red. – Leuven University Press, 2006. – 127 p.; Woods M. and M. Ancient Communication Technology: from Hieroglyphics to Scrolls. – Minneapolis, Lerner Publishing Group, 2011. – 100 p; Bellerby R. Communication in medieval times: how messages were sent. [El. resource]. Mode of access: <http://www.suite101.com/content/communication-in-medieval-times-how-messages-were-sent-a324209>.
6. Hoffmann E.P. Communication Theory and the Study of Soviet Politics // Communist Studies and the Social Sciences. Essays on Methodology and Empirical Theory / E.P. Hoffmann (ed.). – Chicago: RandMcNally, 1969. – P. 379-396.
7. Rosenfeldt N.E. Stalinism as a System of Communication // Essays on Revolutionary Culture and Stalinism / J.W. Strong (ed.). – Columbus: Slavica Publishers, 1991. – 138-165.

8. Totalitarian Communication: Hierarchies, Codes and Messages / Postoutenko K. (ed.). – Bielefeld: transcript Verlag, 2010. – 316 p.
9. Nagy O. L. Manipulative Communication in the Totalitarian States in the Mass Armies' period, with a strange look onto the Visual Communication // http://www.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2012/l_nagy_orsolya_ten.pdf
10. Яковлев А. Большевизм – социальная болезнь XX века / С. Куртуэ и др. // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – 2-е изд., испр. – М. : Три века истории, 2001. – С. 6.
11. Postoutenko K. Prolegomena to the Study of Totalitarian Communication // K. Postoutenko (ed.). Totalitarian Communication.. – S. 12.
12. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941) / С. Білокінь // Джерелознавче дослідження. – К. : 1999. – 448 с.
13. Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р.Ю. Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – С. 14.
14. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов : источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь : Вид. «Збруч», 2010. –С. 183.
15. Баберовські Й. Червоний терор: Історія сталінізму / Й. Баберовські. – К.: Вид. «К.І.С.», 2007. – С. 30.
16. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. : стенограф. отчет / под ред. Д.З. Мануильского, С.С. Дукельского. – Харьков : Тип-я Всеукраинского ЧК, 1921. – 429 с.
17. Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю.Шаповал. – К. : Интел, 1995. – 448 с.
18. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / публ. підг.: В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1999.– 353 с.; Пристайко В. Жертви терору: як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1994.– № 1.– С. 70-88.
19. Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930-1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України / упоряд.: С. Кокін, О. Пшенніков, Я. Тимченко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – Спец. вип., №1. – С. 11-381 ; № 2. – С. 13-418.
20. Шаповал Ю. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових / Ю. Шаповал ; НАН України; Інститут історії України ; відп. ред. В.А. Смолій // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть : історичні нариси. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 406-407.
21. Кусков П.П. История летчика Щ. / П.П. Кусков // Память. Исторический сборник. – Вып. 3. – М., 1978; Париж, 1980: УМКА-Press, 1980. – С. 412.
22. Postoutenko K. Prolegomena to the Study of Totalitarian Communication. – S. 32.
23. Неизвестная Карелия: Документы спецорганов о жизни республики, 1921-1940 годов. : сборник / подгот.: А.В. Климова, В.Г. Макуров, А.Т. Филатова; науч. ред. В.Г. Макуров; Карельский науч. центр РАН. Ин-т языка, литературы и истории; Госархив обществ.-полит. движений и формирований Респ. Карелия. – Петрозаводск : Карел. науч. центр РАН, 1997. – 368 с.; «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – М. : Ин-т рос. истории. – Т. I: 1922–1923. – Ч. 1. – 2001. – 490 с., Ч. 2. – 2001. – 491–1103; Т. II: 1924– 2001. – 511 с.; Т. III: 1925. – Ч. 1. – 2002. – 495 с., Ч. 2. – 2002. – 496–967; Т. IV: 1926. – Ч. 1. – 2001. – 704 с., Ч. 2. – 2001. – 705– 1191 с.; Т. V: 1927. – 2003. – 798 с.; Т. VI: 1928. – 2002. – 795 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Документы и материалы: В 4-х т. / под ред.: А. Берел (Франция), В. Данилов (Россия); Сост.: Л. Борисова, В. Данилов, Н. Ивницкий и др.; Ин-т рос. истории РАН, Дом наук о человеке (Франция) и др. – М. : РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918– 1922. – 863 с.; 2000. – Т. 2: 1923-1929. – 1168 с.; 2003. – Т. 3. Кн. 1: 1930-1931: Документы и материалы. – 864 с.
24. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 604 с.
25. Оперативні документи про діяльність автокефального духовенства 1927–1928 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – №1/2 (24/25). – С. 111-112.
26. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т.М. Горяева. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 157.
27. Документи з архівної кримінальної справи на колишнього міністра уряду Директорії УНР, благовірного УАПЦ проф. В. Чеховського. 1929-1937 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – №1/2 (26/27). – С. 15-16.
28. Постишев П. Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні / П. Постишев// Червоний шлях. – 1934. – № 2-3. – С. 165-176..
29. Мотика Гж. Рец. на: Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2006. – 426 с. // Україна модерна. – Ч. 13 (2): Війна переможців і переможених. – 2008. – К. : Критика, 2008. – С. 307.